

ROMI U PODRAVINI (1880. - 1941.)**ROMA IN PODRAVINA (1880-1941)****Danijel Vojak**

Vladimira Nazora 27

10432 Bregana

Poslijediplomant povijesti

Filozofski fakultet Zagreb

magdvoj@yahoo.com

Primljeno / Recieved: 8. 11. 2004.

Prihvaćeno / Accepted: 30. 5. 2005.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 314.9(497.5-3 Koprivnica=214.58)"1880/1941"

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

Na temelju analize popisa stanovništva, rukopisa u Arhivu za narodni život i običaje, dokumenata Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade istražio sam povijest romske manjine od 1880. do 1941. godine na području Podravine. Analiza je bila usmjerena na istraživanje njihova načina života, zanimanja i običaja te odnosa prema domicilno stanovništvu. Na području Podravine živjelo je nekoliko romskih plemena, najbrojniji su bili Romi Koritari, a uz njih su živjeli Kolompari i Drobni kovači ili Jožeki. Zajednička karakteristika Romima bila je ta da su oni bili većinom nepismeni i rimokatoličke vjere. Domicilno stanovništvo percipiralo je veći dio Roma kao lopove, lijenčine, širitelje zaraza te su isticali potrebu radikalnijeg rješavanja "ciganskog pitanja" (npr. prisilno oduzimanje romske djece, sterilizacija Roma). Drugi dio domicilnog stanovništva poštivao je i cijenio rad dijela Roma koji su se uspjeli prilagoditi lokalnoj zajednici usvajanjem njezina jezika, vjere i običaja.

Ključne riječi: Romi, Podravina 1880. - 1941., seljačko stanovništvo**Key words:** Roma, Podravina 1880.-1941., peasant

Istraživanje povijesti romskog stanovništva u Hrvatskoj nužno je analizirati na razini lokalne zajednice, a s ciljem kvalitetnijeg shvaćanja njihova društvenog položaja. Područje Podravine bilo je u povijesti (i danas) jedno od najgušće naseljenih romskim stanovništvom u Hrvatskoj. U ovome radu analizirat ću položaj Roma na području Podravine od 1880. do 1941. godine. Poseban dio rada usmjeren je na analizu odnosa domicilnog i romskog stanovništva, koja se temelji na istraživanju arhivske građe, odabrane publicistike i relevantne literature.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Koliko je meni poznato, ne postoji nijedan historiografski rad u kojem se analizira povijest Roma na području Podravine, a sličan nedostatak vidljiv je i u manjem broju radova o povijesti Roma na području Hrvatske. Cilj je rada, dijelom, upotpuniti znanstvene spoznaje o povijesti Roma u Podravini, a time i u Hrvatskoj.

Analizu sam vremenski ograničio na razdoblje od 1880. do 1941. godine jer je tada područje Podravine (kao i Hrvatske) bilo sastavni dio ugarskog dijela Austro-Ugarske Monarhije, a od 1918. dio Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije). U tom razdoblju u Hrvatskoj se razvijaju moderne institucije koje sve više pozornosti pridaju Romima, npr. zemaljska vlada, županijski upravni organi. Koristio sam statističke materijale popisa stanovništva, provedenih i objavljenih u ovome razdoblju, a koji se dijelom danas čuvaju kao dio fonda br. 367 "Zavoda za statistiku 1875. - 1948." u Hrvatskom državnom arhivu (dalje HDA). Na temelju analize tih podataka vidljiva je demografska struktura romskog stanovništva, posebno njihova vjerska i obrazovna struktura. Naglasio bih kako je pri korištenju tih podataka potreban oprez zbog nedovoljno razrađene metodologije popisivanja. Uz popise stanovništva, analizirao sam građu iz Arhiva za narodni život i običaje, a koja se čuva unutar Odsjeka za etnologiju (dio Zavoda za povijesne i društvene znanosti) Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.¹ Unutar navedene arhivske građe pronašao sam rukopis Josipa Tomca "Virje", u kojem na dvije stranice opisuje život Roma na području Virja. Koristio sam i arhivske fondove Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade, koji se čuvaju u HDA u Zagrebu.² Napomenuo bih kako su unutar tog odjela u određenim razdobljima postojali posebni spisi koji su se odnosili na Rome, a u radu koristim nekoliko dokumenta vezanih uz područje Podravine. Za potrebe ovoga rada obradio sam tridesetak kutija od početka 70-ih godina 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata. U radu analiziram periodiku i relevantnu literaturu. Jedan od važnijih ciljeva rada je analizirati odnos između domicilnog i romskog stanovništva, tj. na koji je način domicilno stanovništvo percipiralo Rome te na koji su način Romi percipirali domicilno stanovništvo i odnosili se prema njima. Shvaćanje njihova međusobnog odnosa omogućit će kvalitetnije razumijevanje povijesti i kulture oba dijela stanovništva Podravine.

BILJEŠKE IZ POVIJESTI ROMA NA PODRUČJU HRVATSKE I PODRAVINE OD NJIHOVA DOSELJAVANJA DO 1880. GODINE

U ovome dijelu rada ukratko ću istaknuti na koji je način romsko stanovništvo živjelo u Hrvatskoj i Podravini od njihova doseljenja u drugoj polovini 14. stoljeća do 1880. godine. Nije mi namjera detaljno analizirati povijest Roma na području Podravine do 1880., nego samo istaknuti neke važnije aspekte tog dijela povijesti. Potrebno je napomenuti da zbog izostanka znanstvenog istraživanja postoje brojne nepoznanice u povijesti Roma na području Hrvatske, a one se ponajviše odnose na njezine ranije dijelove.

¹ Odbor za narodni život i običaje osnovan je krajem prosinca 1888. u sastavu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a na poticaj njezina tadašnjeg predsjednika Franje Račkoga. Cilj ovog Odbora bio je prikupljanje, upoznavanje i proučavanje građe o tradicijskoj kulturi Južnih Slavena. Antun Radić je kao urednik Zbornika za narodni život i običaje sastavio *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnome životu*. Unutar ove osnove Radić daje savjete sakupljačima da pišu "ima li ciganâ, koji stalno u selo ili u blizini sela dolaze, ili su baš nasejani? Jesu li crni? Govore li i našim jezikom i kojim još? Kako se nose i češljaju (nemaju li duge kose)? Čim se bave (kuju, gataju)? Dolaze li među naš svijet i po kakom poslu? Kako je svijet s njima? Žene li se možda naši s ciganima, li cigani s našima? Što se još o njima zna? Je li tko možda naučio njihov jezik? Pa kaka je to jezik?*" Je li narod poprimio koju riječ od ciganâ?..."; A. Radić, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnome životu*, Zagreb, 1997., 40., 81.; više o radu Odbora vidi: A. Mohorovičić, Stota obljetnica Odbora za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U: *Spomen-spisu povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije 1888. - 1988*. Zagreb 1988., 3.-35.

² Arhivska građa je relativno dobro očuvana, a za nju je izrađen inventar građe. Vidi u: J. I. Vidmar, "Registratura Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade u Zagrebu 1869. - 1918.". *Arhivski vjesnik*, 1 (1958.), br. 1., 411.-445.

Romsko stanovništvo naselilo se na području Hrvatske u drugoj polovini 14. stoljeća. Živeći u Dubrovniku i Zagrebu uklopili su se u gradski život kao trgovci, obrtnici i zabavljači.³ Određeni znanstvenici njihove migracijske putove povezuju s osmanlijskim prodorom u Europi u 14. stoljeću, a drugi ističu njihovo prisustvo u Bizantskom Carstvu u 10. stoljeću.⁴ Istaknuo bih da veće tragove o Romima u povijesnim vrelima imamo stoljeće kasnije, kada prodiru s osmanlijskom vojskom na područje Hrvatske. Primjerice, navodi se da je 1469. godine sa 14.000 Osmanlija na područje Krbave provalilo i 2000 Roma, a sljedeće godine Osmanlije su s Romima provalili i na područje Senja.⁵ Romski nomadski način života ubrzo je naišao na otpor državnih vlasti zbog stalnih migracija i neželjenih (stranih) životnih običaja. Od 15. stoljeća državne vlasti počinju provoditi represivne mjere protiv njih radi sprečavanja nomadskog i poticanja prelaska na sjedilački način života. Unatoč početnoj toleranciji prema romskim nomadima, državne i crkvene vlasti označit će Rome kao nemoralne nevjernike te ih u skladu s time početi progoniti na različite načine.⁶ Potrebno je istaknuti da je Hrvatski sabor krajem 16. i početkom 17. stoljeća donio nekoliko važnijih odredbi kojima je odredio porezna davanja i zabranio daljnja romska naseljavanja.⁷

Tek u 17. stoljeću spominju se Romi na području Podravine, i to u vezi krštenja djeteta ciganskog vojvode 1688. u Legradu.⁸ Zasigurno su Romi i ranije bili u Podravini, vjerojatno kao dio njihova nomadskog migracijskog puta, a tek manji dio njih stalno se naselio na tom području. U prvoj polovini 18. stoljeća hrvatsko plemstvo pod banom Josipom Esterhazyjem je Romima, zbog njihova kriminalnog ponašanja na području Podravine, postavilo kapetana Marka Nemca koji je imao zadatak kontrolirati "podčinjene cigane". S tom je namjerom ban Esterhazy izdao polovinom kolovoza 1738. posebnu naredbu u vezi Roma, a u njoj je propisao da se oni podčine kapetanu te regulirao njihova porezna davanja kapetanu, državi i lokalnim vlastima.⁹ U vrijeme Marije Terezije i njezina nasljednika Josipa II. austrijske državne vlasti pokušale su riješiti romsko pitanje donošenjem brojnih zakonskih odredbi. U tim odredbama Romi postaju briga državnih vlasti te se propisuje oduzimanje i predavanje romske djece na odgoj u kršćanske građanske i seljačke obitelji, zabrana međuromske ženidbe, korištenje romskog jezika i bavljenja glazbom. Tijekom vladavine Josipa II. provedeni su prvi popisi romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji koji su trebali pokazati razinu uspješnosti terezijanskih i jozefinskih reformi. U skladu s time na području Križevačke i Virovitičke županije, u kojima su se nalazila i podravska

³ U Dubrovniku su Romi imali jednaka prava i dužnosti poput ostalih dubrovačkih građana, a razvili su i trgovačke veze sa svojim narodom na području Osmanlijskog Carstva u 15. stoljeću. Istodobno se u Zagrebu Romi spominju kao trgovci i mesari, čineći time vrlo ugledan ceh u srednjovjekovnom gradu. U oba slučaja, Dubrovniku i Zagrebu, radilo se o manjim skupinama Roma, i to manje od 200 stanovnika zajedno; Đ. Petrović, Cigani u srednjovjekovnom Dubrovniku. U: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1976., knj. XIII-1, 123.-145.; I. K. Tkalčić, Knjiga sudbenih poziva i presuda, god. 1975.-1391., knjiga V., U: *Povijesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, Zagreb, 1898., 126.-127.

⁴ M. A. Mujić, "Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću". *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom*, 3 (1952./53.), br. 3-4., 140.-146.; R. Đurić, *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*. Beograd, 1987., 45.-46.

⁵ E. Laszowski, "Povijesna crtica o ciganima". *Narodne novine*, 1894., br. 211, 4.

⁶ B. Bernard, "Tolerancija i progon: Romi u razdoblju prosvjetiteljstva", *Svesci: communio*, 29 (1999.), br. 95. 54.; J. P. Clebért, Cigani. Zagreb, 1967., 63.-79.; P., Burke, *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Europe*, Zagreb, 1991., 51

⁷ J. Matasović, "Cigani u doba terezijanstva i josefinizma". *Narodna starina*, 7 (1928.), sv. 17., br. 2., str. 200; Laszowski, n.dj., 4.

⁸ N. Hrvatić, S. Ivančić, "Povijesno socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj". *Društvena istraživanja*, 2000., br. 2-3. (46-47), 256.

⁹ Laszowski, n.dj., 4.-5.

područja, od 1781. do 1783. godine popisano je romsko stanovništvo. Na području Virovitičke županije broj Roma kretao se oko 600, a na području Križevačke županije manje od 100.¹⁰ Te reforme nisu polučile veći uspjeh u asimiliranju i trajnom naseljavanju romskog stanovništva. Matasović piše o životu Roma poslije jozefinskih reformi, ističe da Romi “ostadoše dakle pri kraju sela u kućarcima od ćerpića i drva, baveći se kovačijom, glazbom i konjokradom, te stojeći svakoj lupeštini na uslugu. Drugi boraviše više po šumama, ili podno mostova, u špiljama i zakucima, odakle su izljetali na prosjačenje i vraćanje... Cigani su znali i obijati pragove plemićkih dvorova, gdje bi s praznovjernom ženskadijom pravili već dobar posao, u koliko ih propuštahu lakajski čerberi”.¹¹ Onaj dio Roma koji se stalno naselio na području Podravine može se uočiti u matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih pojedinih župa. Tako se na području Pitomače od početka 19. stoljeća bilježe romska prezimena i njihova zanimanja, npr. zingari, Cigani Koritari, Drobnji kovači.¹² Važno je istaknuti ukidanje romskog “ropstva” na području Rumunjske polovinom 19. stoljeća, a koje je dovelo do romskih migracijskih kretanja i naseljavanja na području Podravine. U tom se razdoblju naseljava romsko pleme Koritari, koji se razlikuju od ostalih naseljenih romskih plemena jer koriste rumunjski dijalekt *ljimba d bjaš*.¹³ Zanimljivo je istaknuti da su austrijske i hrvatske vlasti od početka 50-ih godina 19. stoljeća počele s dodatnim zakonskim reguliranjem romskog pitanja. Banska vlada u Zagrebu je u lipnju 1851. donijela propis da se “ciganske čete, kao i pojedini cigani, makar i putnim listovi providjeni, imadu se u svoja rodna mjesta odpraviti, ako bi se bez stanovite svrhe ili zasluge klatarili”.¹⁴ Upravo s novim naseljavanjem Roma Koritara na područje Hrvatske (Podravine) pitanje zakonske regulacije položaja Roma postat će velik problem za zemaljsku vladu u Zagrebu, koja će donijeti daljnje zakonske naredbe o sprečavanju romskog nomadskog kretanja i usmjeravati na njihovo stalno naseljavanje.¹⁵

ROMI NA PODRUČJU PODRAVINE (1880. - 1941.)

Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva nastavilo se i u ovome razdoblju. Odjel za unutarnje poslove (kao dio zemaljske vlade) do 1918. godine izdao je nekoliko važnih naredbi koje se odnose na sprečavanje romskog nomadskog kretanja i njihovo prisilno koloniziranje. Istaknut ću da je u donošenju novih naredbi određenu ulogu imalo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, čiji je cilj bio razvijati gospodarstvo Banske Hrvatske, a okupljalo je članove iz svih društvenih slojeva (plemiće, građanstvo, kler i seljaštvo). Zagrebačka i pakračka podružnica društva inicirale su 1888. raspravu o rješavanju “ciganskog pitanja”. Cilj te rasprave bio je da “njihov, množinom glasova pojačan vapaj brže doprti i snažnije djelovati na kompetentnom mjestu, ne bi li se našao način, da se to čovječjega imena nedostojno pleme stegne u granice zakona, ako ne možda toliko, da od tuda samo crpi uvjete dostojnijoj egzistenciji a to

¹⁰ Matasović, n.dj., 201.

¹¹ Isto, 201.

¹² D. Draganić, Mi nismo Cigani, ali oni drugi jesu gadže. U: *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Zagreb, 1991., 243.

¹³ Hrvatić, Ivančić, n.dj., 257.

¹⁴ M. Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu: sbirka najvažnijih zakonah i naredbah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju i o narodno-gospodarskoj prigledbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv.-slav. Krajinom*. Zagrebu, 1884., sv. I., 93.

¹⁵ M. Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1902., sv. III., 323.-326.; Vežić, n.dj., 93.-95.

barem toliko, da ne bude nevoljom za ostali kulturni svijet”.¹⁶ Kao razlog pokretanja te inicijative u *Narodnim novinama* se tada navodi da “nikome cigani nisu tako opasni i štetni kao baš gospodarom i to seoskim gospodarom. U tom pogledu je jedan seljak skupštinar najbolje opisao nepovoljni odnošaj gospodarah spram ciganah. Ciganin, reče seljak, ništa ne radi, a živjeti mora i hoće da živi, al na račun drugoga. Gdje samo može, on krade i grabi od seoskog gospodara, koji se osamljen ne može da brani od drzkosti cigana, koji u čoporah obilaze selah”.¹⁷ Unutar društva osnovan je posebni odbor koji je donio prijedloge za rješavanje “ciganskog problema”, a oni su upućeni zemaljskoj vladi koja je zatim zatražila mišljenje županijskih skupština.¹⁸ Vladin Odjel za unutarnje poslove donio je naredbu od 27. lipnja 1893., broj 12.628, kojom se zabranjuje romsko bezrazložno “klatarenje” i dolazak u pojedinu općinu bez ispravnih dokumenata, dopušta se domaćim Romima kretanje i bavljenje zanatima (pod uvjetom da posjeduju dozvole i njihovo bespriječno vladanje) te se određuje prisilna kolonizacija domaćih Roma.¹⁹ Lokalnim vlastima ova je naredba omogućavala pojačanu kontrolu nad dolaskom stranih Roma i prisilnu kolonizaciju domaćih Roma. Napomenuo bih da istodobno ugarske vlasti provode sličnu politiku kolonizacije, i to na inicijativu njihova ministra unutarnjih poslova Karla Hieronymija. Iznimno obuhvatan popis romskog stanovništva na području Ugarske proveden je 1893. godine,²⁰ što sugerira usklađenost politike prisilne kolonizacije ugarskih i hrvatskih vlasti prema romskom stanovništvu s kraja 19. stoljeća. Područje Podravine graničilo je s prostorom Mađarske (Ugarske) na kojem se nalazilo mnogo Roma. Dio Roma je ilegalno prelazio granicu na Dravi, pri čemu bi ih pogranični oružnici uhitili. Zemaljska vlada je, prije sklapanja sporazuma o sprečavanju prelaska Roma iz jedne u drugu državu, tražila od županijskih vlasti izvješće o tome nalaze li se na njihovu području srpski Romi. Varaždinski veliki župan odgovara polovinom ožujka 1894. da od svih “ovopodručnih kr. kotarskih oblastih neimade u području županije varaždinske cigana koji bi bud kamo u inozemstvo dakle niti u Srbiju putovali, već se svi drže svojih zavičajnih obćina, koje samo riedko kada ostave i to najviše jedan ili dva dana. Putnica ne dobivaju cigani niti ovo, a još manje inozemnih”.²¹ Sporazum hrvatske i srpske vlade postignut je i oblikovan u naredbu od 8. travnja 1894., broj 14.434.²² Poseban problem predstavljali su mađarski Romi koji su nelegalno prelazili granicu na Dravi. Osječki podžupan javlja Odjelu za unutarnje poslove u listopadu 1895. da su Romi “prešli kod Dolnjeg Miholjca, prevozari Dravu, te su prešli kod sela Dolnji Miholjac, Rakitovica, Poreč i Beničanci, a da jih nitko na tom putu nije zaustavio. Tek na cesti, koja vodi iz kotara Dolnjimihovnjačkog u našički, uhićeni su po kr. oružničkoj obhodnji”.²³ Sjevernije od Donjeg Miholjca, na području postaje Terezino Polje, oružnici su krajem rujna 1897. “među selom Detkovic i Rušani obć. Gradina, kot. Virovitica, zaustavili magjarskog skitajućeg se cigana Lajoša Kaloci, rodom iz Potošfa... sa ženom Anom i dvoje ženske diece... bez svake

¹⁶ “Dva predloga gosp. podružnice zagrebačke”. *Gospodarski list*, 20. 2. 1888., br. 4., 32.; “O prisilnom naseljavanju cigana”. *Gospodarski list*, 20. 9. 1888., br. 18., 140.-141.; I. J-ć (pseudonim, I. Jagić), “Cigansko pitanje”. *Gospodarski list*, 20. 11. 1888., br. 22., 169.

¹⁷ “O kolonizaciji ciganah”. *Narodne novine*, 1. 3. 1889., br. 50., 1.

¹⁸ Smrekar, nav. dj., 328.; I. J-ć, nav. dj., 169.

¹⁹ Smrekar, nav. dj., 327.-329.

²⁰ Navedenim popisom bilo je popisano 274.940 Roma, a rezultati su pokazali da je većina Roma bila stalno naseljena (243.432 ili nešto manje od 90% ukupnog popisanih Roma), 20.000 povremeni nomadi i samo 9000 njih bili su nomadi; *Képek a Magyarországi Cigányság 20. századi történetéből*, (*Pictures of the History of Gypsies in Hungary in the 20th century*), Budapest, 1993., 345.-349.; V. Šiftar, *Cigani: minulost v sedanjosti*, Murska Subota, 1970., 63.-65.

²¹ HDA, sign. 79., UOZV, kut.1551., br. 1881 (261), 1894., 13-16.

²² Smrekar, nav. dj., 330.; HDA, sign. 79., UOZV, kut.1551., br. 1881, 1894., 13-16.

²³ HDA, sign. 79., UOZV, kut.1551., br. 57688., 1895., 13-16.

putne izprave, koji putuju iz Ugarske i Slavonije”.²⁴ Iz toga je vidljivo da su državne i lokalne vlasti nastojale kvalitetnijom kontrolom granice pomnije nadzirati kretanje Roma. No, i dalje su se romski nomadi kretali po Hrvatskoj i Slavoniji, a o tome pišu Narodne novine u rujnu 1916., ističući da “cigani skitalci i klatare se i dalje po zemlji, ugrožavajući dnevice imetak, a često i život pučanstva”.²⁵ Zemaljska vlada je u kolovozu 1916. izdala naredbu o “Popisu cigana skitalaca i o stalnome nadzoru nad njima”, a njena svrha je bila “da s jedne strane svi za obranu domovine sposobni cigani pritegnu na vršenje nadležćih obrambenih dužnosti, a s druge strane da se u pomanjkanju radne snage pritegnu gospodarskom poslu”.²⁶ Ova naredba odnosila se samo na “skitajuće” Rome, a ne na one stalno naseljene, a njome je propisano provođenje njihova popisivanja, oduzimanje pokretne imovine (npr. konja), obvezatno krštenje i vjenčavanje, uvrštenje sposobnih za “zemaljsku obranu” te ograničavanje kretanja i izdavanje iskaznica.²⁷ Uočljivo je da je banska vlast pokušala tijekom Prvoga svjetskog rata pojačati nadzor nad onim dijelom Roma koji nomadskim životom prelaze preko državnih, županijskih i općinskih granica. Tom naredbom pokušalo ih se iskoristiti kao vojnike ili kao radnu snagu u pozadini. Analiziranjem arhivske građe Odjela za unutarnje poslove uočio sam da je mnogo Roma navedeno u službenim popisima dezertera. Vojna komanda u Zagrebu izvještava 15. ožujka 1917. o tridesetak dezertera, a među njima njih sedam bili su Romi. Jedan dio tih Roma bio je s područja Podravine, a izdvojiti ću primjer Miška Gomana za kojeg piše “1st. Pferdowärter... des Pferdespitals in Pitomača, geboren im Jahre 1875 in Ludberg, ebendorthin zuständig, r.k., Zigeuner, Aj 1916.” ili primjer Ivana Bogdana, za kojeg piše “1st. Inf... des IR 16, geboren im Jahre 1883. in Pitomača, Bezrik Gjurgjevac, r.k., Trogmacher /Zigeuner/, AJ 1917/5.”.²⁸ Iz prvog dijela navoda vidljivo je da je Goman bio konjušar u konjskoj (veterinarskoj) bolnici, što sugerira koje su sve vojne dužnosti obavljali Romi u ratu. Nakon Prvoga svjetskog rata položaj Roma na području Podravine (kao i Hrvatske) bio je reguliran *Naredbom Ministarstva unutrašnjih dela*, broj 35523 od 31. siječnja 1922. godine. Tom naredbom zabranjuje se skitanje nomadskih romskih skupina te se propisuje njihovo evidentiranje, koloniziranje i nadziranje.²⁹ Vidljiva je sličnost s naredbom od 23. kolovoza 1916. broj 69.270 (koja je ostala na snazi i do kraja 20-ih godina 20. stoljeća³⁰) u postupanju prema nomadskim Romima. Romi su i na ovome prostoru bili obuhvaćeni agrarnom reformom, a o jednom takvom slučaju piše općinski činovnik Zatluka, ističući da su “došli cigani, da im dadnem agrarno zemljište izvršeno parcelizaciji i u srezu čakovečkom. Obećao sam im, da ću stvar zagovarati. Kasnije sam saznao, da su dogovarali, kako će zemlje koje bi im bile doznačene odmah preprodati... to je definicija ciganske kolonizacije i civilizacije”.³¹ Problem

²⁴ HDA, sign. 79., UOZV, kut.1955, br. 73.099, 1897., 13-16.

²⁵ “Naseljavanje cigana”. *Narodne novine*, 15. 9. 1916., br. 211., 5.

²⁶ Isto, 6.

²⁷ Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 23. kolovoza 1916. broj 69.270 o popisu cigana skitalaca i o stalnom nadzoru nad njima. *Narodne novine*, 15. 9. 1916., br. 211., 2-3.

²⁸ HDA, sign. 79., UOZV, kut. 4109., br. 24.933, 1917., V-5.

²⁹ J. Trišić, “Postupak sa ciganima”. *Žandarmerijski vesnik*, 2 (1927.), br. 3., 141.-147.; S. Živković, “Cigani skitači”. *Žandarmerijski vesnik*, 8 (1933.), br. 12., 725.-727.

³⁰ Lj. Meštrović, “Kako bi cigani postali radiše?”. *Dom*, 8. 5. 1929, br. 25, 5.

³¹ Zatluka, n.dj., 2.; koliko je meni poznato ne postoje radovi koji su analizirali na koji način su Romi bili obuhvaćeni agrarnom reformom, no uputio bih na promišljanje seljaka Mihovila Pavleka, koje je objavljeno u listu *Razgovor*. Pavlek piše da “konfisciran je veleposjed, osobito onaj Habsburgovaca, koji su ciganima, kako je poznato osobito uživali... sada neka se cigani nasele na tim veleposjedima, gdje ih treba malo priučavati poslu, makar pod nadzorom vojske. A dotle, dok se to ne bi konačno uredilo, moglo bi se možda učiniti ovo: Ima sva sila praznih vojničkih baraka, pa onih, u kojima su bili internirci i evakuirci, a sad su većim dijelom prazne, - tu bi se moglo privremeno smjestiti cigane. Mlade i zdrave protjerati na radnju, a žene i djecu smjestiti u barake, da se ne skiću. Ta i oni su ljudi, pa neka ljudski žive, zato ih treba odučiti od besposlice i priučavati ozbiljnom radu kao uvjetu ljudskog života”; M. Pavlek, “K agrarnoj reformi ili - što ćemo s ciganima?”. *Razgovor*, 1 (1920.), br. 2-3., 38.

Roma i dalje se nije uspješno rješavao, ponajprije zbog nedovoljno razrađenih zakonskih propisa i njihova neprovođenja u praksi. Oto Frangeš je kao jugoslavenski senator potaknuo 1937. parlamentarnu raspravu s ciljem rješavanja tog problema, ali nije mi poznato je li Senat donio zaključak u vezi njegova rješavanja.³² Iduće godine Banska uprava u Zagrebu pod načelnikom Kučićem uputila je općinama poziv "da se iznesu mišljenja i prijedloge za rješenje tog pitanja. Sazvat će i anketu, prema kojoj će vladi dati podloga, da se zakonom učvrsti".³³ Kasnije upravne službe Banovine Hrvatske nastavile su razmatrati način na koji bi se mogla regulirati kolonizacija romskih nomada (npr. davanjem zemlje Romima i prisilnom kolonizacijom), no nije mi poznato donošenje konkretnih poteza u rješavanju problema s Romima. Rješavanje ovoga pitanja radikalizirat će se tijekom Drugoga svjetskog rata, no potrebne su daljnje analize radi kvalitetnijeg sagledavanja cjelokupnog problema.

Prvi moderno organizirani i provedeni popisi stanovništva na području Hrvatske bili su oni provedeni od popisa 1880., no unatoč tome, potrebno je istaknuti kako zbog ozbiljnijih metodoloških pogrešaka (npr. dio Roma koji su govorili rumunjskim ili mađarskim jezikom smatrani su Rumunjima ili Mađarima, kao i zbog romskog nomadskog načina života)³⁴ rezultate popisa stanovništva potrebno je oprezno koristiti. Prema statističkim pokazateljima, temeljenim na rezultatima popisa stanovništva od 1880. do 1941., vidljivo je da su upravo podravska mjesta kao dio Varaždinske, Bjelovarsko-križevačke i Virovitičke županije bila područja u Hrvatskoj relativno naseljenija Romima.³⁵ Udio Roma u Podravini u ukupnom udjelu Roma u Hrvatskoj od 1880. do 1941. kretao se 1880. godine 7,03%, 1890. - 4,6%, 1900. - 17,06%, 1910. - 16,05%, 1921. - 18,9% i 1931. - 17,2%, tj. na području Podravine od 1880. do 1941. živjelo je između 4,6 i 18,9 posto od ukupne romske populacije u Hrvatskoj. U kotarevima Koprivnica, Slatina,

Tablica 1. Broj Roma u Podravini, 1880. - 1910.

Kotarevi, gradovi	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Đurđevac	5	34	263	424	204	507
Koprivnica	18	13	329	525	226	516
Grad Koprivnica						2
Ludbreg	5	14	23	175		130
Slatina	25	80	332	431	395	804
Varaždin			81	62	45	117
Grad Varaždin	3	29	11		2	5
Virovitica	189	58	191	352	247	297
Grad Virovitica					3	87
Ukupno PODRAVINA	245	228	1230	1969	1122	2465
Hrvatska	3482	4893	7207	12.267	5911	14.284

Izvor: Statistički godišnjak... 1905., 24-35; Statistički godišnjak... 1906. - 1910., 23-24; HDA, Popis stanovništva 1921., kut. 45., sv. 58./Popis stanovništva 1931., kut. 60, sv. 77, sv. 78.

³² M. M. Gr., "Cigansko pitanje i drugi narodi". *Balkan*, 30. 6. 1937., br. 231., 4.; M. M. Grujičić, "I Hrvatska banovina rješava cigansko pitanje". *Novi Balkan*, 2. 7. 1940., br. 3., 2.

³³ Zatluka, n.dj., 2.

³⁴ D. Vojak, "Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850. - 1910." *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004.), br. 2., 718.-719.

³⁵ Vidi Tablica 1. Broj Roma u Podravini, 1880. - 1910.

Đurđevac i Virovitica broj romskog stanovništva kretao se između 300 i 800. U gradovima je živjelo manje Roma, npr. 1921. u Virovitici troje Roma, u Varaždinu dvoje, a iste godine u Koprivnici nije popisani nijedan Rom. U ostalim dijelovima Hrvatske većina Roma od 1880. do 1910. godine živjela je na ruralnim područjima.³⁶

Romsko stanovništvo prihvaćalo je vjeru domicilnog stanovništva, što se može shvatiti kao jedan od oblika asimiliranja u većinsku zajednicu. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1931., Romi u Podravini su većinom bili rimokatoličke vjere. U kotarima Đurđevac, Koprivnica, Varaždin i Virovitica izjasnili su se kao većinom pripadnici rimokatoličke vjere, a u kotarima Slatina i Ludbregu kao pripadnici pravoslavne vjere.³⁷ Slijedeći tezu o tome kako se Romi opredjeljuju za vjeru domicilnog stanovništva, analizirao sam rezultate iz popisa 1931. godine. U kotarima Đurđevac, Koprivnica, Varaždin i Virovitica većina se stanovništva izjasnila kao rimokatolici. Romi su u tim kotarima prihvatili većinsku rimokatoličku vjeru. U kotaru Slatina mnogo se stanovništva (44,2% od ukupnog broja) izjasnilo kao pripadnici pravoslavne vjere, a u skladu s time i dosta se Roma (58% od ukupnog popisanog broja Roma) izjasnilo kao pripadnici pravoslavne vjere. U kotaru Ludbreg većina stanovništva su rimokatolici (95% od ukupnog broja), no unatoč tome, veći dio Roma (56% od ukupnog popisanog broja Roma) izjasnili su se kao pripadnici pravoslavne vjere. Razlog tome može biti činjenica što su Romi živjeli na području onih dijelova kotara u kojima je prevladavalo pravoslavno stanovništvo.³⁸ Uspoređujući s podacima na razini Savske Banovine, vidljivo je da i u ostalim područjima Banovine prevladava

Tablica 2. Vjerska struktura Roma u Podravini prema popisu stanovništva iz 1931.

Kotarevi, gradovi	Rimokatolici	Pravoslavci	Ostali	Ukupno
Đurđevac	497	10		507
Koprivnica	508	8		516
Grad Koprivnica	2			2
Ludbreg	57	73		130
Slatina	333	471		804
Varaždin	117			117
Grad Varaždin	5			5
Virovitica	235	62		297
Grad Virovitica	87			87
Ukupno PODRAVINA	1841	624		
Savska Banovina	9874	4401	9	14.284

Izvor: HDA, Popis stanovništva 1931., kutija 55, svezak 70.

³⁶ Vojak, n.dj., 721.-722.

³⁷ Vidi Tablica 2. Vjerska struktura Roma u Podravini prema popisu stanovništva iz 1931.

³⁸ U kotaru **Đurđevac** od ukupno 52.258 stanovnika, 51.393 je rimokatoličke (ili 98,3% od ukupnog stanovništva), a 686 (ili 1,3% od ukupnog stanovništva) pravoslavne vjere. U kotaru **Koprivnica** od ukupno 44.615 stanovnika, 38.911 je rimokatoličke (ili 87,2% od ukupnog stanovništva), a 4967 (ili 11,1% od ukupnog stanovništva) pravoslavne vjere. U kotaru **Varaždin** od ukupno 45.739 stanovnika 45.655 je rimokatoličke (ili 99,8% od ukupnog stanovništva), a 24 (ili 0,05% od ukupnog stanovništva) je pravoslavne vjere. U kotaru **Slatina** od ukupno 45.695 stanovnika 20.232 je pravoslavne (ili 44,2% od ukupnog stanovništva), a 24.294 (ili 53,4% od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjere. U kotaru **Ludbreg** od ukupno 29.533 stanovnika 27.779 je rimokatoličke (ili 94,06% od ukupnog stanovništva), a 1627 (ili 5,5% od ukupnog stanovništva) je pravoslavne vjere; *Definitivne rezultate popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II. - prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti, Beograd, 1938., 86.-94.

Tablica 3. Obrazovna struktura romskog stanovništva u Podravini prema popisu stanovništva iz 1921.

Naselja	Potpuna pismenost		Djelomična pismenost		Nepismenost		Ukupno
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	
Đurđevac		1		1	88	73	204
Koprivnica			1		87	106	226
Grad Koprivnica							
Ludbreg							
Slatina	3	1			178	146	395
Varaždin	1				15	22	45
Grad Varaždin					2		2
Virovitica	1	1			95	99	247
Grad Virovitica					2	1	3
Ukupno PODRAVINA	5	3	1	1	467	447	1122
Hrvatska	156	241	10	14	2434	2505	5360

Izvor: HDA, Popis stanovništva iz 1921., kutija 45, svezak 58.

romsko rimokatoličko stanovništvo, a samo oko 30% Roma bilo je pravoslavne vjere.³⁹ No, problem je bio u tome što je domicilno stanovništvo percipiralo Rome većinom kao deklarativne vjernike. O tome piše *Podravac* krajem travnja 1902., ističući da “prave, stalne čvrste vjere u ciganina nema. U kakovu je mjestu, takovu si odabere vjeru, a poznato je da si diete krsti i po više puta, ali ne kume i kumice radi, već radi krstnih darova”.⁴⁰

Jedan od najvećih problema Roma bio je u prošlosti (i danas) problem nedovoljnog obrazovanja. Prema popisu stanovništva iz 1880., na području Hrvatske i Slavonije samo 11 Roma ili 0,3% od ukupnog popisanog romskog stanovništva bilo je potpuno pismeno. Ostali dio romskog stanovništva bio je potpuno nepismen (njih 99%!).⁴¹ Prema podacima iz popisa stanovništva 1921., od ukupno popisanih 5360 Roma na području Hrvatske, njih 4939 ili 92,14% bilo je nepismeno, djelomično pismenih (znalo je čitati) bilo je popisano 0,4%, a broj pismenih Roma povećao se na 397 ili 7,4%. Na području Podravine, prema popisu stanovništva iz 1921., samo osam Roma bilo je potpuno pismeno, dvoje su bili djelomično pismeni, a njih 914 izjasnilo se kao potpuno nepismeni.⁴² Prema tim podacima je vidljivo kako je i na području Podravine većina Roma bila nepismena. Virovitičke županijske vlasti početkom 20. stoljeća raspravljale su o potrebi školovanja romske djece, i to tako da “bi se to pitanje uredilo onamo, da djeca onih

³⁹ Prema popisu stanovništva iz 1880. bila je posve suprotna situacija. Romsko stanovništvo izjasnilo se većinom kao pravoslavno (72%), a tek manji dio kao pripadnici rimokatoličke vjere (27%); Vojak, n.dj., 725.; U pedeset godina posve se promijenila vjerska struktura Roma na području Hrvatske! Na istraživačima romske povijesti i kulture daljnja su istraživanja ovakvoga procesa te posebno analiziranje odnosa Katoličke i Pravoslavne crkve prema Romima na području Hrvatske.

⁴⁰ “Nešto o ciganima”. *Podravac*, 29. 4. 1902., br. 7., 4.

⁴¹ Vojak, n.dj., 724.

⁴² Vidi Tablica 3. Obrazovna struktura romskog stanovništva u Podravini prema popisu stanovništva iz 1921.; Potrebno je napomenuti da se pri popisivanju nije precizno bilježila pismenost Roma pa za manji dio njih nisam pronašao podatke o pismenosti, tj. ukupni broj Roma na području Hrvatske kojima nije zabilježena pismenost bio je 549 (od ukupno popisanih 5911 Roma), što na određeni način sugerira manjkavost u metodologiji popisivanja pri provođenju popisa stanovništva 1921. godine.

cigana, koji su stalno gdje namješteni, moraju polaziti školu”.⁴³ Na području Pitomače vidljivo je da od kraja 19. stoljeća romska djeca polaze osnovnu (pučku) školu, no samo ih manji broj i završava školu.⁴⁴ Zasigurno je razlog nezavršavanje osnovnoškolskog obrazovanja bila teška materijalna situacija romskog stanovništva gdje su njihova djeca odmalena bila prisiljena na rad.

Od 1880. do 1941. godine na području Hrvatske bilo je nekoliko romskih plemenskih skupina, o kojima piše Franjo Fancev u člancima “Iz prošlosti i sadašnjosti cigana”, objavljenim u *Narodnim novinama* u studenome 1912. godine. Fancev na prostoru Hrvatske razlikuje tri glavna romska plemena: Kolompare (romski nomadi, govore ciganskim jezikom s indijskim narječjem, a bave se popravkom kotlova, trgovinom konja i prošnjom), Koritare (sjedilačko pleme, govore rumunjskim jezikom, nose cigansku odjeću, izrađuju korita i kućanske predmete) i Drobne kovače (sjedilačko pleme, trgovci konjima i glazbenici, govore umjetnim - “gegavačkim” jezikom).⁴⁵ Viktor Horvat u članku “Cigani” u *Hrvatskoj enciklopediji* razlikuje sljedeće romske plemenske skupine: Turske Cigane (žive na području gornjeg Pokuplja, Baranje i Bačke, govore arhaičnim ciganskim jezikom), Rumunjske Cigane (između njih razlikuje stalno naseljene Cigane u istočnoj Hrvatskoj i Srijemu te Čergaše nomade na prostoru od Podunavlja do Podravine, a te skupine govore poluromaniziranim romskim/ciganskim narječjem) i Karavlaste (žive na prostoru gornje Posavine i Like, govore rumunjskim jezikom, no za njih je upitan romski karakter).⁴⁶ Fancev piše i o romskom plemenu Lazarima “kojih u Podravini nema, ali katkad ipak i tamo zablude, a sa sobom imadu uvijek i kojega slijepca ili kljasta, da za njih prosi milostinju (narod drži, da oni sami osakaćuju i nakažuju ukradenu djecu, i zato su strah i trepet djece, kad se pojave u selu)”.⁴⁷ Na području Podravine najviše je Roma pripadalo plemenskoj skupini Koritara, koji se od ostalih romskih skupina razlikuju upotrebom rumunjskog jezika i izradom raznih predmeta od drva. O njima piše Ferdo Hefele u *Viencu* 1890., ističući da “Koritari su porieklom pravi Rumunji, koji su prije mnogo godina iz Rumunjske ovamo došli. Kako sami tvrde, ostavili su njihovi djedovi svoju domovinu s prevelika nadmetanja koritarske robe, pa su se naselili među Savom i Dravom, a neki su se zaustavili u Srbiji i Bosni. Danas obitava većina naših koritara, koji se zovu Bogdani i Balogi, u virovitičkom i gjurjevačkom kotaru”.⁴⁸ Hefele ističe rumunjsko podrijetlo Roma Koritara, što se može povezati s njihovim doseljavanjem u Hrvatsku (Podravinu) polovinom 19. stoljeća, i to nakon ukidanja njihova “ropskog” položaja u Rumunjskoj.⁴⁹ Hefele

⁴³ “Uškolovanje ciganske djece”. *Narodna obrana*, 11. 8. 1907., br. 186., 5.

⁴⁴ N. Hrvatić, “Romi na području općine Đurđevac”. *Podravski zbornik*, 1984., 160.-161.

⁴⁵ F. Fancev, “Iz prošlosti i sadašnjosti cigana”. *Narodne novine*, 18. 11. 1912., br. 267., 3.

⁴⁶ V. Horvat, “Cigani”. *Hrvatska enciklopedija*, sv. III (Boja-Cleveland), Zagreb, 1942., 749.; ovakvo razlikovanje romskog stanovništva prema načinu života (sjedilačkom ili nomadskom), jeziku i zanimanju, primjenjuju romanolozi i danas, a time je vidljiva različitost romskih skupina na području Hrvatske. Neki romanolozi dijele Rome na dvije skupine: *Bajaše* i Rome koji govore indoeuropski jezik “romani chib”. *Bajaši* vuku svoje podrijetlo iz Rumunjske i Mađarske, govore ljimba “d bajaš jezikom” (bajaški dijalekt starorumunjskog jezika), a bavili su se i obrađivanjem drva (npr. koritarstvom). U drugoj skupini Roma pripadaju druga plemena, npr. *Kanjari*, *Kaloperi*, *Haškalije*, *Kalderaši*..., a oni se bave trgovinom, obradom metala i glazbom. Iz navedenog se može zaključiti da današnji *Romi-Bajaši* vuku podrijetlo od *Koritara*, a današnji Romi koji govore “romano chibom”, vjerojatno, dijelom vuku podrijetlo od Kolompara; Z. Pongrac, *Gjelem, gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija (s pregledom povijesti i glazbe Roma)*. Zagreb 2003., 83.-84.

⁴⁷ Fancev, n.dj., 18. 11. 1912., br. 267., 3./19. 11. 1912., br. 268., 3.

⁴⁸ F. Hefele, “Koritari”. *Vienac*, 22 (1890.), br.46., 742.

⁴⁹ O romskom plemenu Koritarima na području Jasenovca napisao je Jovo S. Beč 1934. zanimljiv rad u *Glasniku udruženja šumarskih zvaničnika Kraljevine Jugoslavije u Beogradu*. U ovome radu Beč opisuje njihov život, običaje i rad u šumi. Kao dobre strane Koritara ističe “zavidni moralni život” (bez preljuba, ljubav prema djeci, međusobno pomaganje), a “hrđave strane njihove su sledeće: Izbjegavaju od škole, crkve i svakog drugog rada, kao što su razni poljoprivredni poslovi, pored toga prosjače, odaju se piću i nečisti su”; J. S. Beč, “O ciganima koritarima”. *Glasniku udruženja šumarskih zvaničnika Kraljevine Jugoslavije u Beogradu*, 14 (1934.), br. 6., 183.

u tom članku navodi da “Koritari su siromašni ljudi, a žive kod nas gotovo svagdje, gdje ima topolove šume... pa sjekirom, pilom, makljom i teslom izrađuju iz topolovine žlice, kuhače, tvorilca, zdjele, struganje, škipe i korita... prikazuju nam se otrcani i dosta zapušteni ljudi romanskoga tipa, dugih vlasi i pletenica na mužkih glavah. Poduga im brada nije pregusta, lice zagasito, oči crne i vatrene, stasa su i tiela vitka, ali jaka; odjeveni su u duge bijele kabanice, što im prekrivaju dosta kretke gaće ljeti; nose opanke (opinš) na nogama, a pod malenim okruglim šešišrom ili šubarom visi duga crna ili bar zagasita izpremiešana kosa, a medju njom i po koja pletenica”.⁵⁰ Slavko Vereš, opisujući vanjski izgled Koritara, u *Novostima* primjećuje sličnost u njihovu i seljačkom odijevanju. On primjećuje da “su koritari nosili bijelo rublje od gruba platna, baš kao i seljaci. Nisu nosili ni čizama, a od seljaka razlikovali su se samo svojom dugačkom ciganskom kosom”.⁵¹ Osim Koritara, na području Podravine od 1880. do 1941. nalazile su se i druge romske skupine, no u manjem broju. Među ostalim romskim skupinama naveo bih Drobne kovače, Kolompare i Čergaše nomade. Život Roma Kolompara na području Virja opisuje seljak Josip Tomec, i to kao sakupljač narodnog života i običaja u Virju (u sklopu rada Odbora za narodni život i običaje). Tomec piše da “na Vira ima jedno selo ciganov, zove je narod drobni kovači, koji stanuju stalno na Virje. Bave se s kovanjem grabanov, rilje, krampe, lance, železne prote..., a itak se najviše bave s trgovanjem konja od česa i živiju. Crni posve baš i nijesu, onak crnomanjasti, govore našim jezikom, i ciganskim jezikom, ali ga ne razme on cigan rumunj koritar, govore za silo u trgovini više jezikov, madgerski, talijanski, nemški, ali na pijaci med sobom najviše govore ciganjski. Nose se civil. kaputi i laće, gizardavi so... v crkvo idu rada, spisma se zovu Kovačić, a narod je zove Jožeki”.⁵² Fancev opisuje Drobne kovače kao najasimiliraniju skupinu Roma, stalno naseljenih unutar zajednice, a ponajviše se bave trgovanjem konja. Fancev piše da Drobni kovači “imadu još najmanje ciganskoga u sebi; ne žive ni pod čergama ni u zemljanim kolibama, nego kako koji može u ljepšim ili siromašnijim kućama, a boravišta ne mijenjaju. Ipak za obradivanje zemlje nijesu, trgovanje konjima glavno im je zanimanje, a kod toga su vrlo okretni te i starije kljuse pomlade ili šepavo za dan dva uzjogune, kašalj i neke druge konjske mane umiju za kraće vrijeme ukloniti, bolje prikriti... jezika ciganjskog ne poznavaju, a u svojim međusobnim pregovorima na sajmovima čuti ih je katkad izmedju sebe govoriti nekim umjetnim (gegovečkim) jezikom”.⁵³ Tomec, opisujući Rome na području Virja, spominje pleme Kolompara te za njih ističe da “nose se gadno, otrgani, zamazani, neumiti, neostriženi... videl sam (Tomec, D. V.) slučaj, kaj je bilo svinjče tri dana zakopano, oni su je odkopali, spekli i pojeli, pak su itak zdravi, kak risi, govore po naše i ciganjski, žene se bave gatanjem za dobru plaću, na cirkvu i spoved nigdar nedu”.⁵⁴ Zanimljiv je slučaj Pitomače u kojoj su u međuratnom razdoblju živjele različite romske plemenske skupine: Koritari, Čergari (Drobni kovači) i Pićokari. Hrvatić navodi da Pićokari žive “na najvišem stupnju... koji se - osim otkupom i preprodajom peradi, bave i preprodajom konja, te skupljanjem konjskih struna i starih krpa. Imaju doduše skromne, ali zidane kuće... većina posjeduje vlastita kola i konja, neki i dva. U samoj Pitomači ne prose i vidljivo se odvajaju od koritara i čergara odijevanjem, govorom i načinom života”.⁵⁵ Iz navedenog je uočljivo da se na području Podravine od 1880. do 1941.

⁵⁰ Isto, 742

⁵¹ S. Vereš, “Naši cigani nekad i danas”. *Novosti*, 13. 10. 1939., br. 222., 10.

⁵² J. Tomec, *Virje*. Arhiv Odbora za narodni život i običaje, sign. SZ 18., 209.

⁵³ Fancev, n.dj., 19. 11. 1912., br. 268., 3.

⁵⁴ Tomec, n.dj., 210.

⁵⁵ Hrvatić, n.dj., 161.; ovdje je potrebno istaknuti da Hrvatić napominje da je domicilno stanovništvo nomadske čergaše nazivalo i “drobnim kovačima”. Time je vidljivo da je dio Drobni kovača zadržavao i nomadski način života u nekim podravskim područjima.

nalazilo nekoliko romskih skupina, od kojih su najbrojniju činili Koritari. Raznolikost plemenskih skupina sugerira postojanje brojnih migracijskih valova Roma, a jedan dio njih stalno se naselio u većem dijelu Podravine.

O samom životu Roma na području Podravine piše u *Podravcu* 1902. u članku "Nešto o ciganima". Anonimni autor ističe da "cigani su skitajući se narod; narod bez doma i domovine, bez kuće i kućišta, koji se potuca od nemila do nedraga... hrana je ciganinu jednostavna, katkad samo kruh i voda, nu kad dojde, a da nitko ne vidi, omasti si on brk i zaoblicom, a poznato je da jedu i poginule životinje. Ima cigo i svoje 'narodno' jelo, a to je jež, kojeg smatra poslasticom, a voli i mastnu krmetinu. Od pića voli rakiju, a osobita su mu naslada lula i duhan, iz koje puše ne samo žena, već i djeca... posudje mu je vrlo jednostavno, a osobito ima cieniu srebrni vrč, koji se čuva u obitelji za amanet. Ciganke se bave, kako je poznato vraćanjem... diete baci u rubac, sveže ovaj oko vrata, naprti ga na ledja i obilazi u selu kuće, da reče 'sričicu' za 'krajcar, dva'. Djevojke se udaju u 14-16 godini, a tako i momci, a kad se vjenčaju, ima mnogo buke i galame. Brak se lahko razvrgne, ali se to događa rietko; djeca su u obitelji brojna. Žena je slaba ciena, dapače je ciganin smatra nečistom i neurednom, usuprot štuju najstariju žensku u obitelji, kao domaćicu, kao gospodaricu".⁵⁶ Odnos Roma prema svojoj ženi opisuje i Hefe,le, ističući da "ženu si mora, kako vele, kupiti svaki koritar, pa tako siromah dobije ženu za 40 for., a nešto imućniji za 70 i 100 for. Ta je ucjena kod koritara isto, što je kod našeg naroda 'jabuka'".⁵⁷ U ovim opisima uočljivo je veliko siromaštvo Roma, primjerice u njihovu prehranjivanju životinjskim strvinama.⁵⁸ Zanimljiv je i način sklapanja brakova koji se zasnivaju vrlo rano i u njima dominira muškarac (patrijarhalni odnos), a kvalitete pojedine žene mjere se u novcu!

Slika odnosa između domicilnog i romskog stanovništva složena je te se mora pažljivo analizirati. Velik dio Roma na području Podravine uspio se prilagoditi i dijelom asimilirati u lokalnu zajednicu. Fancev, opisujući romsko pleme Drobne kovače ili Jožeke, naglašava da oni "imadu još najmanje ciganskoga u sebi; ne žive ni pod čergama ni u zemljanim kolibama, nego kako koji može u ljepšim ili siromašnijim kućama, a boravišta ne mijenjaju... jezika ciganskog ne poznavaju".⁵⁹ Tomec, opisujući Rome na području Virja, primjećuje da oni govore "našim" (hrvatskim, D. V.) jezikom, a u članku "U položajstvu pod ciganskim šatorom" ističe da su i oni preuzeli običaj u Podravini "kad ide susjed k susjedu te sjednuv na slamu, saželi mu sve dobro u kući, gospodarstvu".⁶⁰ Djelomičnu romsku asimilaciju primjećuje i piše Hefe,le, koji piše da "naši koritari poprimili su vjeru rimokatoličku, naučili su jezik naroda, medju kojim živu, ali zato ipak ne napustiše svoga jezika, nošnje ni običaja".⁶¹ Vjerojatno najizravniji pokazatelj djelomične asimilacije vidljiv je analizom statističkih podataka iz popisa stanovništva 1931., iz kojih se može dobiti slika narodnosnog opredjeljivanja romskog stanovništva na području Savske Banovine i Podravine. Na taj se način može analizirati svijest Roma o pripadnosti svojoj ili nekoj drugoj zajednici. Romsko stanovništvo većinom se izjasnilo kao pripadnici jugoslavenske

⁵⁶ "Nešto o ciganima". *Podravec*, 29. 4. 1902., br. 7., 3.-4.

⁵⁷ Hefe,le, n.dj., 742.

⁵⁸ O tome kako Romi jedu strvine piše u časopisu *Priroda* 1938., u kojem se ističe da "Cigani običavaju jesti leševe uginulih životinja. I ne samo svježe lešine, koje sa svim znakovima truleža iskopavaju iz zemlje... strvina, koja još ne smrdi, jede se kuhana i pečena, dok se trula strvina najprije priprema za jelo"; Jedenje strvina kod cigana. *Priroda*, 28 (1938.), br. 2., 58-59.; upravo time što je jedan dio Roma bio prisiljen jesti strvine dovoljno sugerira njihovo teško materijalno stanje, koje bi se moglo nazvati "životom" na rubu egzistencije. S druge strane, često su na taj način izbijale epidemije, što je posebno seljaštvo isticalo kao negativnu stranu romskog načina života.

⁵⁹ Fancev, n.dj., 19. 11. 1912., br. 268., 3.

⁶⁰ J. Tomec, "U položajstvu pod ciganskim šatorom". *Podravec*, 15. 1. 1899., br. 2., 2.

⁶¹ Hefe,le, n.dj., 742.

narodnosne zajednice, i to njih 12.486 ili 87% od njihove ukupne populacije u Savskoj Banovini. Manji dio Roma izjasnio se kao pripadnici ciganske narodnosti, i to njih 1336 ili 9,3% od ukupne romske populacije u Savskoj Banovini. Ostali su se Romi izjasnili kao pripadnici mađarske, rumunjske ili drugih narodnosti. Analizom podataka koji se odnose na Rome s prostora Podravine vidljivo je da su se većinom izjašnjavali kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, i to njih 2172 ili 88,1% od ukupnog broja popisanih Roma u Podravini. Manji dio Roma u Podravini izjasnio se kao pripadnici ciganske narodnosti, i to njih 182 ili 7,3% od ukupnog broja popisanih Roma u Podravini. Na području Podravine dio se Roma izjasnio kao pripadnici mađarske (njih 14), rumunjske (95) i talijanske (2) narodnosti.⁶² Iz navedenih podataka vidljivo je da se manje Roma u Podravini smatralo pripadnicima romske (ciganske) narodnosti, a većinom su se izjašnjavali kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, što sugerira na određenu etnomimikriju (skrivanje vlastite etničke pripadnosti). Takvo izjašnjavanje može se shvatiti kao jedan od rezultata asimilacijskog pritiska domicilnog stanovništva na Rome, ne samo u Podravini, nego i na prostoru ostalih dijelova Savske Banovine.⁶³ Slično primjećuje Hefeles u svojem članku o Romima Koritarima ističući kako se oni protive da ih se smatra Romima. Hefeles piše da “naš prosti narod drži ih za cigane, što koritare vrlo vriedja, pa često i do suza gane”.⁶⁴

Na temelju tih podataka vidljivo je da se dio Roma uspio prilagoditi lokalnoj zajednici, i to prihvaćajući njihov jezik, vjeru i običaje. Baveći se trgovinom (konja ili peradi) ili sitnim obrtom (npr. izrađujući drvene predmete za domaćinstvo ili metalno oruđe za poljoprivredu), dio Roma uspio je prilagoditi svoja zanimanja zadovoljavanju tržišnih potreba lokalne zajednice. Zbog toga je dio domicilnog stanovništva imao pozitivno mišljenje o njima. Vereš u *Novostima* 1939. piše kako se smatralo da su Koritari “mirni, šutljivi i radini... seljaci su znali, da ti koritari nisu kradljivci, te su ih po neki primali na stanovanje... pored toga što nije krao, koritar nije ni prosjačio, no uzeo je, ako mu se dalo”.⁶⁵

Tablica 4. Narodnosno opredjeljenje Roma u Podravini prema popisu stanovništva iz 1931.

Kotarevi, gradovi	Ciganska	Jugoslavenska	Mađarska	Rumunjska	Ostali	Ukupno
Đurđevac	33	473	1			507
Koprivnica		503	13			516
Grad Koprivnica		2				2
Ludbreg		130				130
Slatina	48	668		86	2	804
Varaždin		117				117
Grad Varaždin		5				5
Virovitica	101	187		9		297
Grad Virovitica		87				87
Ukupno PODRAVINA	182	2172	14	95	2	2465
Savska Banovina	1336	12.486	20	351	91	14.284

Izvor: HDA, Prisutno stanovništvo po narodnosti u Savskoj Banovini 1931., kut. 53, sv. 66.

⁶² Vidi: Tablica 4. Narodnosno opredjeljenje Roma u Podravini prema popisu stanovništva iz 1931.

⁶³ U posljednjim popisima stanovništva iz 1991. i 2001. kod Roma bila je primjetna određena etnomimikrija, što su neki znanstvenici objašnjavali kao posljedicu pritiska većinske nacije; D. Babić, “Etničke promjene u strukturi stanovništva slavonskih županija između dva popisa (1991. - 2001.)”. *Migracijske i etničke teme*, 19 (2003.), br. 1., 54.

⁶⁴ Hefeles, n.dj., 742.

⁶⁵ Vereš, n.dj., 10.

No, primjetno je da ih je većina domicilnog stanovništva negativno percipirala, a na temelju toga se i odnosila prema Romima. Općinski činovnik Ivan Zatluka primjećuje da “sela muku muče od cigana. Cigani postaju opasnost i pogibelj stanicima po imetak i život. Lijeni i lahkoumni skitajući se, obsjedaju sela, traže milostinje, počinjaju zla djela... Cigani nisu obični siromasi; oni su čeljad kojoj je životni cilj potucati se svijetom, lagodno preživljavati na tuđi račun. Nužno su zlo... Možda cigani nigde nisu tako teški, kao u našoj Podravini. Od Varaždina, pa do Osijeka nalaze se čitavi čopori. Svi su jedne misli, svi jedne težnje, živjeti besciljno! Gledamo ih na sajmovima, prava su sablast za ćudorednost. Njihovo društvo ne pruža koristi ni dobra, ne imadu osjećaja ni ljubavi bilo za što. Redom su skloni zlu. Prkošljivi, ne pristupni prosvjeti i društvenim odnosajima. Sva im je duševna spoznaja sebeljubje i ciganski crni moral”.⁶⁶ Slično piše Franjo Horvat iz sela Sigetec (okolica Koprivnice) smatrajući da “jedno veliko zlo, koje bije naša sela jesu Cigani. Ta čeljad, divlja, neodgojena, nesposobna za bilo kakav rad, troši i crpe dobra, koja su drugi privrijedili... seljačkom narodu Cigani su jedan veliki teret i pokora. U prvom redu dosađuju svakog dana s prošnjom po kućama... To je dakle prva šteta od Cigana: troše gotovu hranu, koju su drugi privrijedili, kao čisti paraziti (nametnici) na narodnom tijelu. Oni imaju u ljudskom društvu istu ulogu, kao uši, buhe i drugi paraziti na čovjeku... Druga opasnost od Cigana, koja zadaje selu velike štete, jesu njihove krađe. Oni stalno krađu sve do čega dođu... treća i to najveća nesreća, koju Cigani prouzrokuju selu, jesu zarazne bolesti ljudi i životinja. Oni su upravo rasadnici tih bolesti, jer se stalno skiću po selima i u svakojake kuće zalaze... ako sve to imamo u vidu, dolazimo do spoznaje, da su Cigani jedna užasna mora, jedan strahoviti porez, koji tišti naša sela i koji bi se morao skinuti s vrata našem narodu”.⁶⁷ U tim je citatima vidljiva velika razina nepovjerenja domicilnog stanovništva prema Romima koji su percipirani kao lopovi i ljenčine, tj. paraziti. Podsjetit ću da je većina Roma živjela u ruralnim područjima te da su seljaci zbog njihovih krađa i prosjačenja tražili zaštitu lokalnih vlasti te sami nudili (radikalnija) rješenja tog problema. Na području sela u okolici Koprivnice se “često čuje po selima, da bi trebalo sve cigane poubijati bez milosrđa, jer da oni svojim zlodjelima, koja su počinili i koja čine još i sada, nisu drugo zaslužili. Umjereniji govore: sve muškarce cigane trebalo bi sterilizirati, da se na taj način ciganski rod likvidira... i danas se može jednim zahvatom riješiti ciganski problem i tim rješenjem spasiti sav seljački narod od ciganske napasti, koja poput prokletstva leži na njemu. Kako? Svih 65 000 cigana, koliko ih imade u našoj zemlji, trebalo bi naseliti na državni posjed i prisiliti na rad”.⁶⁸ Slične zamisli ima Horvat, koji primjećuje da je romsko “pitanje odviše teško i složeno, ako bi se ono htjelo humanim načinom riješiti. Grubom silom bilo bi ono brzo riješeno. U tom slučaju trebalo bi sve Ciganke sterilizirati, da nemaju više potomstva. Za 100 godina nestalo bi parazita, koji piju zdravu krv narodnu. Narod bi sa 90% glasova složio s ovom metodom likvidacije ciganskog problema”.⁶⁹ Takva radikalna rješenja romskog (ciganskog)

⁶⁶ I. Zatluka, “Ciganski problem”. *Podravske novine*, 3. 9. 1938., br. 35., 2.

⁶⁷ F. Horvat, Pitanje Cigana. *Narodni napredak*, 31. 10. 1939., br. 10., 220.-221.; Josip Belčić iz obližnjeg sela Peteranec (okolica Koprivnice) slično primjećuje kao Horvat te piše da “Cigani krađu, dobivaju batine, zbog kojih se nikome ne žale, štete i opet krađu. Njihova se djela ovdje kod nas svode uglavnom na krađu. U drugim krajevima idu još i dalje, još su drskiji... grabežna umorstva, razbojnički napadaji, krađe, otmice djece, prevare, sve je to svojstveno ciganskom rodu, kao što mu je svojstven i njegov - bez muke i rada - nomadski život. Ciganski rod - oduvijek u sukobu sa zakonima - otvrdnuo je prema batinama i kaznama i postao prepreden i lukav, žilav i otporan. Ta se svojstva nasljeđuju, pa su zato cigani uvijek jednaki i nepopravljivi”; J. Belčić, “Dva problema”. *Narodni napredak*, 31. 1. 1939., br. 1., 13.

⁶⁸ Belčić, n.dj., 13.-14.

⁶⁹ Horvat, n.dj., 221.; naveo bih slična promišljanja jednog “Goranina” koji piše *Novom listu* sredinom siječnja 1901. nudeći svoja razmišljanja o rješavanju “ciganskog pitanja”. On piše da bi najbolja metoda za iskorjenjivanje Roma bila da “svako diete koje Ciganka porodi imalo bi odmah redarstvenim putem smjestiti u prvo pohranilište, tako da ni mater nebi znala gdje je diete, niti diete čije je. Stara generacija (Cigana, D. V.) bi s vremenom izumrla, a mladjeg naraštaja ne bi bilo i tako odoše Cigani bez traga”; “Proti Ciganima”. *Novi list*, 15. I. 1901., br. 12., 2.; iz tog je vidljivo, kao i na drugim područjima Hrvatske, domicilno stanovništvo je razmišljalo o vrlo radikalnim mjerama protiv romskog stanovništva.

pitanja nisu seljaci samo promišljali, nego i općinski činovnici, kao što je to bio Zatluka. On misli da “cigansko pitanje može se riješiti samo prisilnim oduzimanjem cigančadi i državnim uzgojem. Sva druga sredstva bit će iluzorna! Tako će starih cigana ponestati, mladi će se kultivirati, postati korisni građani”.⁷⁰ Navedeni prijedlozi za sterilizaciju Romkinja i oduzimanje djece iz romskih obitelji imali bi za cilj demografsko odumiranje cjelokupne romske populacije, tj. na jedan organizirani način “likvidirati ciganski problem”. Slične mjere za ograničavanje demografskog razvoja Roma poduzimane su u sklopu terezijanskih i jozefinskih reformi na području Habsburške Monarhije u drugoj polovini 18. stoljeća. U 20. stoljeću njemačke i švicarske državne vlasti provodile su politiku nasilnog oduzimanja romske djece, mijenjanjem njihovih imena, smještanjem u domove posvojitelja.⁷¹ Belčić je zbog romskog prosjačenja, krađe i širenja stočnih zaraza predlagao smještaj Roma u “državne domove” gdje bi ih se prisiljavalo na društveno koristan rad. Nekoliko mjeseci prije Belčićeva prijedloga njemačke vlasti su organizirale “Zigeuneraufränung swosche” (Cigansku čistku), u kojoj je veći dio romske populacije sakupljen i zatvoren u različite logore, a to je bio krvav nacistički obračun s rasno nečistim dijelom njemačkog društva, vrlo sličan prethodnim obračunu s Židovima i komunistima.⁷² U Jugoslaviji nisu provedeni slični nasilni postupci prema Romima kao u Njemačkoj ili Švicarskoj, no potrebno je istaknuti da su ideje za nasilnim rješavanjem “ciganskog problema” bile prisutne među hrvatskim stanovništvom. Nameće se pitanje koliko su navedene radikalne ideje za rješavanjem “ciganskog problema” imale utjecaj tijekom Drugoga svjetskog rata kada se organizirano “likvidiralo” Rome.⁷³

ZAKLJUČAK

Romi su u većem broju naselili područje Podravine u drugoj polovini 19. stoljeća te su činili znatan udio u cjelokupnoj populaciji Hrvatske. Na području Podravine od 1880. do 1941. godine živjelo je nekoliko romskih plemena. Najbrojniji bili su Romi Koritari, koji su rumunjskog podrijetla, a izrađivali su drvene predmete za kućanstvo, npr. korita. Uz njih su živjeli Kolompari i Drobni kovači ili Jožeki koji su se bavili obrađivanjem metalnih predmeta i trgovinom konjima. U Podravinu su često dolazili mađarski nomadski Romi koji bi s pojačanim oružničkim kontrolama bili uhićeni i vraćeni natrag. Zajednička karakteristika Roma bila je ta što su oni bili većinom nepismeni i rimokatoličke vjere. Odnos između domicilnog i romskog stanovništva većinom je bio obilježen nepovjerenjem. Domicilno stanovništvo percipiralo je veći dio Roma kao lopove, lijenčine i širitelje zaraza te je zbog gospodarskih šteta koje su im Romi nanosili istupalo s radikalnim idejama za rješavanje “ciganskog pitanja” (npr. prisilno oduzimanje romske djece, sterilizacija). Drugi dio domicilnog stanovništva poštivao je i cijenio rad dijela Roma koji

⁷⁰ Zatluka, n.dj., 2.

⁷¹ Švicarska fondacija “Pro Juventute” djelovala je do 1973. slijedeći znanstvene teze nacističkog ideologa Roberta Rittera, a u 80-im godinama 20. stoljeća šira javnost je saznala za njezin rad. Švicarske vlasti su se službeno ispričale Romima, no istodobno im nisu dopustile uvid u dokumente fondacije. Prema tom primjeru vidljiva je konstanta u metodama i sredstvima politike asimilacije u pojedinim državama Europe.; J.-P. Liegeois, *Gypsies and Travellers*. Strasbourg, 1987., 100.; K. Posavec, “Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Europi - od izгона do integracije”. *Društvena istraživanja*, 9 (2000.), br. 2-3 (46-47), 233.-234.

⁷² D. J. K. Peukert, *Inside Nazi Germany: conformity, opposition and racism in everyday life*. New Haven, London, 1987., 199., 211.-212.

⁷³ O povijesti Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postoji malo radova, a izdvojio bih sljedeće: N. L. Krizman, “Prilog proučavanju terora u NDH: Sudbina Roma 1941. - 1945.”. *Časopis za suvremenu povijest*, 18 (1986.), br. 1., 29.-42.; N. L. Krizman, *Genocid nad Romima - Jasenovac 1942.*, Jasenovac-Zagreb, 2003.

su se uspjeli prilagoditi lokalnoj zajednici usvajanjem njezina jezika, vjere i običaja. Iz toga se nameće pitanje koliki je bio utjecaj domicilnog stanovništva na represivne postupke nad Romima u Drugome svjetskom ratu s obzirom na njihova “radikalna” razmišljanja o rješavanju “ciganskog problema”.

SUMMARY

In this paper I have analysed the archive material of public conscription, archives of the Committee for people's life and customs, newspapers and published articles that describe the position of the Roma population in Podravina, 1880.-1941. I have analysed the way of living, customs, the professions of the Romany population and the relations between the Roma and the peasant population. In this period several Romany groups lived in Podravina: Koritari, Kolompari and Drobni kovači or Jožeki. Most of the Romany population was illiterate and of Roman Catholic religion. The relations between Romany and the peasant population were marked by mutual distrust and suspicion. Peasant population perceived the Roma population as thieves, loafer and immoral persons and that is the reason for the radical idea of solving the “Roma question” (eq. steralisation of Roma people). A part of the peasant population held in esteem and respected the parts of Roma population who have assimilated in local community, accepting the local language, religion and customs.

IZVORI

1. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II. - prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti, Beograd, 1938., 86.-94.: Direkcija državne statistike
2. HDA, fond Zavoda za statistiku 1875.-1948., sign. 367., kut. 45., sv. 58., 1921./ kut. 55., sv. 70., 1931./ kut.53., sv. 66., 1931./ kut. 60., sv. 77., 78., 1931.
3. HDA, sign. 79., Unutarnji odjel zemaljske vlade, kutije: 1551 (1894.), 1955 (1897.), 4109 (1917.).
4. “Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 23. kolovoza 1916. broj 69.270 o popisu cigana skitalaca i o stalnom nadzoru nad njima”. *Narodne novine*, 15. 9. 1916., br. 211., 5.-6.
5. Smrekar, Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1902., sv. III., 323.-330.: Ignjat Granitz.
6. Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sv. I. (1905.). Zagreb, 1913.: Kraljevski zemaljski statistički ured.
7. Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sv. II (1906. - 1910.). Zagreb, 1917.: Kraljevski zemaljski statistički ured.
8. Tkalčić, Ivan Krstitelj, *Knjiga sudbenih poziva i presuda, god. 1975. - 1391.*, knjiga V., U: *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, Zagreb, 1898., 126.-127.: Brzotisak K. Albrechta
9. Tomec, Josip, *Virje*. Arhiv Odbora za narodni život i običaje, sign. SZ 18., 209.-210.
10. Vežić, Milivoj, *Pomoćnik za javnu upravu: sbirka najvažnijih zakonah i naredbah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju i o narodno-gospodarskoj prigledbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv.-slav. Krajinom*. Zagrebu, 1884., sv. I., 93.-95., 782.: Akademaska knjižnica L. Hartmana.

LITERATURA

1. Babić, Dragutin, "Etničke promjene u strukturi stanovništva slavonskih županija između dva popisa (1991. - 2001.)". *Migracijske i etničke teme*, 19 (2003.), br. 1., 49.-70.
2. Beč, Jovo S., "O ciganima koritarima". *Glasnik šumarskih zvaničnika*, 14 (1934.), br. 6., 177.-184.
3. Belčić, Josip, "Dva problema". *Narodni napredak*, 11 (1939.), br. 1., 8.-14.
4. Bernard, Bruno, "Tolerancija i progon: Romi u razdoblju prosvjetiteljstva". *Svesci: Communio*, 29 (1995.) br. 95, 54.-62.
5. Burke, Petar, *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Europe*, Zagreb, 1991.
6. Clebert, Jean-Paul, *Cigani*. Zagreb, 1967.: Stvarnost.
7. "Dva predloga gosp. podružnice zagrebačke". *Gospodarski list*, 20. 2. 1888., br. 4., 32.
8. Draganić, Danica, Mi nismo Cigani, ali oni drugi jesu gadže. U: *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Zagreb, 1991., 242.-252.
9. Đurić, Rajko, *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*. Beograd, 1987.: Beogradski Izdavačko-grafički zavod.
10. Grujičić, Milan M., "I Hrvatska banovina rješava cigansko pitanje". *Novi Balkan*, 2. 7. 1940., br. 3., 2.
11. Hefale, Ferdo, "Koritari". *Vienac*, 22 (1890.), br. 46., 742.-743.
12. Horvat, Franjo, "Pitanje Cigana". *Narodni napredak*, 11 (1939.), br. 10., 220.-221.
13. Horvat, Viktor, "Cigani". *Hrvatska Enciklopedija*, sv. III. Zagreb, 1942.
14. Hrvatić, Neven, "Romi na području općine Đurđevac". *Podravski zbornik*, 1984., 159.-167.
15. Hrvatić, Neven, Ivancić, Suzana, "Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj". *Društvena Istraživanja*, 9 (2000.), br. 2.-3. (46-47), 251.-266.
16. Fancev, Franjo, "Iz prošlosti i sadašnjosti cigana". *Narodne Novine*, 18. XI. 1912., br. 267., 3./ 19. XI. 1912., br. 268, 3.
17. I.J-ć (pseudonim Jagić, Ivan), "Cigansko pitanje". *Gospodarski list*, 20. 11. 1888., br. 22., 169.
18. "Jedenje strvina kod cigana". *Priroda*, 28 (1938.), br. 2., 58-59.
19. *Képek a Magyarországi Cigányság 20. századi történetéből, (Pictures of the History of Gypsies in Hungary in the 20th century)*, Budapest, 1993.: Néprajzi Múzeum.
20. Krizman Lengel, Narcisa, *Genocid nad Romima-Jasenovac 1942.*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
21. Krizman Lengel, Narcisa, "Prilog proučavanju terora u NDH: Sudbina Roma 1941. - 1945." *Časopis za suvremenu povijest*, 18 (1986.), br. 1., 29.-42.
22. Laszowski, Emilij, "Povijesna crtica o ciganima". *Narodne novine*, 15. 9. 1894., br. 211, 4.
23. Liegeois, Jean-Pierre, *Gypsies and Travellers*. Strasbourg, 1987.: Council for cultural co-operation.
24. Matasović, Josip, "Cigani u doba terezijanstva i josefinizma". *Narodna starina*, 8 (1928.), br. 17., 200.-201.
25. Meštrović, Ljubomir, "Kako bi cigani postali radiše?". *Dom*, 8. 5. 1929., br. 25., 4.-5.
26. M. M. Gr., "Cigansko pitanje i drugi narodi". *Balkan*, 30. VI. 1937., br. 231., 4.
27. Mohorovičić, Andre, Stota obljetnica Odbora za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U: *Spomen-spis povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije 1888. - 1988*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 3.-35.
28. Mujić, Muhamed A., "Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću". *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom*, 3 (1952. - 1953.), br. 3-4., 140.-146.
29. "Naseljavanje cigana". *Narodne novine*, 15. 9. 1916., br. 211, 5.-6.
30. "Naši cigani nekad i danas". *Novosti*, 13. 8. 1939., br. 222., 10.
31. "Nešto o ciganima". *Podravac*, 29. 4. 1902., br. 7., 3.-4.
32. "O kolonizaciji ciganah". *Narodne novine*, 1. 3. 1889., br. 50., 1.
33. "O prisilnom naseljavanju cigana". *Gospodarski list*, 20. 9. 1888., br. 18., 140.-141.;
34. Pavlek, Mihovil (Miškina), "K agrarnoj reformi ili- što ćemo s ciganima?". *Razgovor*, 1 (1920.), br. 2-3., 37.-39.
35. Peukert, Detlev J. K., *Inside nazi Germany: conformity, opposition and rasism in everyday life*. New Haven and London, 1987.: Yale University Paper

36. Pongrac, Z., *Gjelem, gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija (s pregledom povijesti i glazbe Roma)*. Zagreb, 2003.: Hrvatski helsinški odbor, Profil international, Centar kulture Roma Hrvatske "Romano Centro".
37. Posavec, Koraljka, "Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Europi-od izгона do integracije". *Društvena istraživanja*, 9 (2000.), br. 2-3 (46-47), 229-250.
38. "Posljedice ciganske migracije: jedno bolno pitanje, koje treba već jednom riješiti". *Jugoslavenski Lloyd*, 23./24. 3. 1940., br. 68., 8.
39. "Proti Ciganima". *Novi list*, 15. I. 1901., br. 12., 2.
40. Radić, Antun, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnome životu*, Zagreb. 1997.: Dom i Svijet
41. Šiftar, Vanek, *Cigani: Minulost v sedanjosti*. Murska Sobota, 1970.: Pomorska založba.
42. Tomec, Josip, "U položajstvu pod ciganskim šatorom". *Podravec*, 15. 1. 1899., br. 2., 2.
43. Trišić, Jovan, "Postupak sa ciganima", *Žandarmerijski vesnik*, 2 (1927.), br. 3., 141.-147.
44. "Uškoloavanje ciganske djece". *Narodna obrana*, 11. 8. 1907., br. 186., 5.
45. Vereš, Slavko, "Naši cigani nekad i danas". *Novosti*, 13. 10. 1939., br. 222., 10.
46. Vidmar, Josip I., "Registratura Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade u Zagrebu 1869. - 1918.". *Arhivski vjesnik*, 1 (1958.), br. 1., 411.-445.
47. Vojak, Danijel, "Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850. - 1910.". *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004.) br. 2, 701.-728.
48. Zatluka, Ivan, "Ciganski problem". *Podravske novine*, 3. 9. 1938., br. 35., 2.
49. Živković, Stevan, "Cigani skitači". *Žandarmerijski vesnik*, 8 (1933.), br. 12., 721.-727.